

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐԱ ԱԶԱՏԱՆ

«ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿՈՄՈՒՆԻԶՄԻ» ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Բանալի բառեր – Հայաստանի խորհրդայնացում, Հայիեղկում, բոլշևիկներ, ռազմական կոմունիզմ, բռնագրավումների քաղաքականություն, քաղաքացիական պատերազմ, պատմագրություն

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով իշխանությունը խաղաղ կերպով շփոթվեց անցավ բոլշևիկներին, սակայն երկրի գլուխ անցած Հայիեղկումը ամենևին հավատարիմ չմնաց կնքված համաձայնագրի կետերին: Վերջինս ամբողջ երկրով մեկ սկսեց իրականացնել հետապնդումներ և անտեղի ձեռքարկություններ նախկին կառավարության ու կուսակցությունների անդամների, հայկական բանակի նախկին զորահրամանատարների, ինչպես նաև շարքային քաղաքացիների նկատմամբ: Քաղաքական այս հետապնդումների հետ միաժամանակ Հեղկումը բռնագրավում էր նրանց ունեցվածքը: Փաստորեն, հայ բոլշևիկները կրկնում էին Խորհրդային Ռուսաստանում քաղաքացիական պատերազմի տարիներին (1918-1920) որդեգրված «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը Խորհրդային Հայաստանում, ինչը խոր դժգոհություն առաջացրեց ժողովրդի շրջանում և պատճառ դարձավ փետրվարյան ապստամբության: Չնայած Խորհրդային Ռուսաստանում կիրառված «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը չէր արդարացրել իրեն, Հայիեղկումի անդամները, այդուհանդերձ, ամենևին դասեր չքաղեցին դրանից և Խորհրդային Հայաստանում կրկնեցին դա՝ չգիտակցելով դրա վնասակար հետևանքները:

1920 թ. դեկտեմբերի 8-ին Հայիեղկումը արձակեց «Պարենավորման մթերքների և այլ նյութերի հայտնաբերման մասին» հրամանը¹, որով, փաստորեն, սկիզբ դրվեց բռնագրավումներին:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ այս խնդրի ուսումնասիրությանն անդրադարձել են Բ. Բորյանը, Ա. Հակոբյանը, Հ. Էլչիրեկյանը, Վ. Ներկարարյանը, Ս. Խարմանդարյանը, Բ. Օհանջանյանը, Գ. Ղարիբջանյանը, Ս. Սահ-

---

¹ Տե՛ս Դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ I, Էջմիածին, 1921, էջ 8:

րադյանը, Ս. Ալիխանյանը, Ի. Թախիրյանը, Վլ. Ղազախեցյանը, Գ. Գեղամյանը, Կ. Սարգսյանը, Յու. Հովսեփյանը և այլք:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ բուռն քննարկման առարկա դարձած «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությանն առաջինն անդրադարձել է բոլշևիկ պատմաբան Բ. Բորյանը, և հարկ է փաստել, որ նրա դիրքորոշումն ամենևին դրական չի եղել: Նա մեկ առ մեկ ներկայացրել է դրա բոլոր բացասական հետևանքները. «Հեղկոմը Հայաստանում իրականացրեց անխնա բռնագրավումներ, առանց դասակարգային սկզբունքը հաշվի առնելու, առանց նկատի ունենալու գյուղացիության ընդհանուր տնտեսական դրությունը և նրա հոգեբանական վիճակը: Դրա հետ մեկտեղ բռնագրավումները տեղի էին ունենում անկազմակերպ, առանց ծրագրի, առանց դասակարգային բնույթի և ուղեկցվում էին անհարկի բռնությունների կիրառմամբ»¹: Հեղինակը նշում է, որ Հեղկոմը կոչ է արել բռնագրավել բնակչության պարենը, և դա համատարած բնույթ է կրել: Բ. Բորյանը այս բռնագրավումները չի համարում դասակարգային բնույթի միջոցառումներ, այլ դիտում է իբրև խորհրդային քաղաքականությունը և բոլշևիկյան դասակարգային գաղափարախոսությունը ճիշտ չըմբռնելու հետևանք: Պատժամիջոցներով ուղեկցվող այս միջոցառումները նա իրավացիորեն համարում է փետրվարյան ապստամբության հիմնական պատճառը²: Հարկ է նշել, որ Բ. Բորյանը ժամանակի համարձակ պատմաբաններից էր և իր տեսակետներով հիմնովին տարբերվում էր խորհրդահայ մյուս պատմաբաններից:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ տարածված էր այն տեսակետը, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը Հայաստանի համար անհրաժեշտություն էր: Այսպես, Վ. Ներկարարյանը կարծում էր, որ հանրապետության առջև ծառայած խնդիրների լուծման համար աշխատավորական զանգվածներին մոբիլիզացնելու նպատակով պարզապես անհրաժեշտ էր պարենավորման դիկտատուրայի հաստատումը³: Նրա կարծիքով՝ Կոմկուսը և Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ստիպված էին դիմել «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությանը⁴: Ծ. Աղայանը գրում է, որ աղքատությունը և երկրի քայքայվածությունը չտեսնված չափերի էին հասել. երկրում զգացվում էր հացի և բոլոր տեսակի մթերքների պակաս, ուստի նման պայմաններում Հեղկոմը մթերքներ ձեռք բերելու համար ստիպված դիմել է արտակարգ միջոցների⁵: Ի. Թախիրյանը, ներկայացնելով հանրապե-

¹ **Борян Б.**, Армения, международная дипломатия и СССР, ч. 2, М.-Л., 1929, с. 126.

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս **Ներկարարյան Վ.**, Հայաստանի կոմունիստական պարտիան ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921-1925), Երևան, 1956, էջ 43:

⁴ Տե՛ս **Неркарарян В.**, О некоторых закономерностях и особенностях строительства социализма в Армении, Ереван, 1967, с. 10.

⁵ Տե՛ս **Աղայան Ծ.**, Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան և հայ ժողովրդի ազատագրումը, Երևան, 1957, էջ 337:

տությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը, փորձում է հիմնավորել, որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները ստիպված էին դիմել «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությանը¹: Վլ. Ղազախեցյանը խորհրդային տարիներին հրատարակած աշխատություններից մեկում թեև գրում է, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունն իրականացնելու ժամանակ թույլ տրվեցին կոպիտ սխալներ և աղավաղումներ, բայց, այնուամենայնիվ, կարծում է, որ խորհրդային իշխանությունը ստիպված էր իր գոյության առաջին օրերին Հայաստանում դիմել նման քայլի²: Կ. Սարդարյանը նշում է, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունից բխող բռնագրավումները լինելու էին մասնակի, ինչը, հեղինակի խորին համոզմամբ, ստեղծված պայմաններում «անխուսափելի անհրաժեշտություն» էր³: Թեև նա նշում է, որ շուտով պարզվել է, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը լի էր բազմաթիվ վտանգներով և ի վիճակի չէր մեղմելու հանրապետության տնտեսական ճգնաժամը: Սրա պատճառը հեղինակը համարում է այն, որ այդ քաղաքականությունը Հայաստանում կիրառվեց հապճեպ և զգալի շեղումներով⁴:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ մինչև 1970-ական թվականները հրատարակված գրեթե բոլոր աշխատություններում «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կիրառումը դիտվում էր անհրաժեշտություն: Վիճակը փոխվեց 1970-ական թվականների վերջերին, երբ վերանայվեց նախկին տեսակետը, և մի շարք պատմաբաններ հանգեցին այն եզրակացության, որ Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության իրականացման անհրաժեշտություն ամենեին չկար:

Այսպես, Ն. Էլչիբեկյանը 1978 թ. համարձակորեն նշում է, որ «ռազմական կոմունիզմը» պարտադիր փուլ չէր, որի միջով պետք է անցներ Հայաստանը⁵: Գ. Գեղամյանը փաստում է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Հեղկոմը Ռուսաստանի օրինակով շտապեց կիրառել «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը՝ հույս ունենալով կուտակել անհրաժեշտ քանակի պարենամթերք: Այդուհանդերձ նա գտնում է, որ ավերված ու քայքայված Հայաստանում կարելի էր խուսափել լայնածավալ գործողություններից՝ բավարարվելով սոսկ առանձին բռնագրավումներով⁶: Բ. Օհանջանյանը, Հա-

---

¹ Տե՛ս **Таирян И.**, Красная армия в борьбе за установление и упрочение советской власти в Армении, Ереван, 1971, с. 195-196:

² Տե՛ս **Ղազախեցյան Վլ.**, Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմությունը (1920-1929), Երևան, 1975, էջ 67-68:

³ Տե՛ս Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922), Երևան, 1987, էջ 11:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13:

⁵ Տե՛ս **Эльчибекян А.**, От ревкомов к Советам, Ереван, 1978, с. 27:

⁶ Տե՛ս **Գեղամյան Գ.**, Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում նեպի տարիներին (1921-1936), Երևան, 1978, էջ 29, 36:

յաստանում «ռազմական կոմունիզմ» իրականացնելու հարցը կասկածի տակ դնելով, գտնում է, որ այդ քաղաքականությունը ոչ թե ռազմական կոմունիզմ էր, ինչպես Ռուսաստանում, այլ պարզապես սննդամթերքի բռնագրավումներ¹: Հեղինակը այս առիթով գրում է. «Կյանքը ցույց տվեց, որ բռնագրավումների քաղաքականությունը, որը պատմագիտական գրականության մեջ սխալմամբ համարվել է «ռազմական կոմունիզմ», Հայաստանում չպետք է կիրառվեր»²:

Խորհրդահայ որոշ պատմաբաններ կարծում էին, որ «ռազմական կոմունիզմի» իրականացման պատճառները միննույնն էին թե՛ Խորհրդային Ռուսաստանի և թե՛ Խորհրդային Հայաստանի համար: Ա. Հակոբյանը և Հ. Էլչիբեկյանը գրում են. «Հայաստանի սովետական իշխանությունը, հետևելով Սովետական Ռուսաստանի օրինակին և օգտագործելով նրա ավելի քան երեք տարվա փորձը, իր գոյության առաջին շրջանում, 1920 թ. դեկտեմբերից սկսած մինչև 1921 թ. գարունը կիրառեց ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը»³: Ս. Սահրադյանը նշում է, որ Հայհեղկոմը, ընդօրինակելով Խորհրդային Ռուսաստանին, որդեգրեց պարենամասնատրման համակարգ՝ նպատակ ունենալով երկիրը դուրս բերել պարենային ճգնաժամից⁴:

Ճիշտ է, Հայհեղկոմն այդ հարցում նմանակեց Խորհրդային Ռուսաստանին, բայց դրա պատճառները երկու երկրների պարագայում ամեննին նույնը չէին: Այն ժամանակ, երբ Խորհրդային Ռուսաստանում սկսվեց կիրառվել «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը, երկիրը գտնվում էր քաղաքացիական պատերազմի բովում, ռազմական շրջափակման մեջ, ուստի անհրաժեշտ էր պարեն հայթայթել թիկունքի և ճակատի համար: Մինչդեռ նոր խորհրդայնացած Հայաստանը ո՛չ քաղաքացիական պատերազմում էր, ո՛չ էլ ռազմական շրջափակման մեջ. այլ բան է, որ երկիրը տնտեսական ծանր վիճակում էր գտնվում, որի պարագայում, կարծում ենք, անիմաստ էր «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կիրառումը: Առանց այդ էլ տնտեսությունը քայքայված էր: Այդ քաղաքականության հետևանքով երկիրը նաև պառակտվեց, իսկ հակամարտությունը խորացավ:

Խորհրդահայ որոշ պատմաբաններ, արդարացնելով «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը, կարծում էին, որ դրա կիրառումը նպաստեց Հայաստանում խորհրդային իշխանության ամրապնդմանը և հետագա զար-

---

¹ Տե՛ս **Օհանջանյան Բ.**, Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում, Երևան, 1982, էջ 56:

² Նույն տեղում, էջ 61:

³ **Էլչիբեկյան Հ., Հակոբյան Ա.**, Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, պրակ Ա, Երևան, 1954, էջ 71:

⁴ Տե՛ս **Սահրադյան Ս.**, Ռազմա-ռևոլյուցիոն կոմիտեները Հայաստանում (1917-1922), Երևան, 1961, էջ 86:

գացմանը¹: Թեև խորհրդային տարիներին կային հեղինակներ, որոնք քննադատում էին այս հեղինակների տեսակետը և կարծում, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը զգալիորեն թուլացրեց խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում²: Մենք ևս հակված ենք այն տեսակետին, որ «ռազմական կոմունիզմը» խարխիլեց Խորհրդային Հայաստանի հիմքերը:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ չկա միասնական կարծիք «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության ժամկետի վերաբերյալ: Թեև այս հարցը դուրս է մեր քննության շրջանակներից, բայց ցանկանում ենք նշել, որ դեռևս խորհրդային տարիներին պատմաբան Յու. Հովսեփյանը, վերլուծելով առկա տեսակետները, հանգել է այն եզրակացության, որ Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունն իրականացվել է 1920 թ. դեկտեմբերից մինչև 1921 թ. ապրիլի կեսերն ընկած ժամանակահատվածում. այնուհետև սկսվել է նահանջն այդ քաղաքականությունից³:

«Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կիրառման ժամանակ թույլ տրված մի շարք կոպիտ սխալները փաստում են նաև խորհրդահայ պատմաբաններ, սակայն ոմանք պնդում են, որ բռնագրավումները համատարած չեն եղել, այլ տարածվել են միայն կուլակների վրա, իսկ ոմանք փորձում են հիմնավորել պարենմասնատրման անհրաժեշտությունը: Այսպես, օրինակ՝ «Հայ ժողովրդի պատմության» բազմահատորյակում նշվում է, որ խորհրդային իշխանությունը պարենային ճգնաժամը մեղմելու նպատակով 1920-1921 թթ. ձմռանը ստիպված է դիմում ունևոր գյուղացիների հացի պաշարների մասնակի բռնագրավումների և սահմանում հացի առևտրի պետական մենաշնորհ⁴: Յու. Հովսեփյանի կարծիքով՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ստիպված էր կիրառել պարենմասնատրում, քանի որ դաշնակցական կառավարությունից ժառանգել էր քայքայված, սովի, համաճարակի ու մահվան դատապարտված երկիր: «Մսնդամթերքը և առաջին անհրաժեշտության ապրանքները կենտրոնացնելով իր ձեռքում,– գրում է նա,– Հայաստանի կառավարությունը հնարավորություն էր ստանում այն

---

¹ Տե՛ս **Хармандарян С.**, Армянская ССР в первый год Новой экономической политики (1921-1922), Ереван, 1955, с. 73, **Հակոբյան Ա.**, Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում, Երևան, 1955, էջ 59, **Ներկարարյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 46, **Սահրադյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 87-88:

² Տե՛ս **Օհանջանյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 53:

³ Տե՛ս **Հովսեփյան Յու.**, Սովետահայ պատմագրությունը Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կենսագործման մասին // Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր. 1920-1922 թթ., Երևան, 1987, էջ 35-38:

⁴ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, Երևան 1967, էջ 127:

բաժանել ազգաբնակչությանը՝ նրան փրկելով սովամահ լինելուց»¹: Նրա տեսակետը չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ Հեղկոմի քաղաքականությունը ամենին ժողովրդին սովամահությունից փրկելու նպատակ չէր հետապնդում, այլ, ընդհակառակը, ավելի խորացրեց հայ ժողովրդի՝ առանց այն էլ ծանր վիճակը: Ս. Սահրադյանի կարծիքով՝ հեղկոմները բռնագրավում էին կուլակների ու սպեկուլյանտների հացի ու պարենամթերքի ավելցուկները²: Այս տեսակետը ևս չի համապատասխանում իրականությանը, քանզի բռնագրավումների մասին բազմաթիվ հրամաններ էին ընդունվել, այդ թվում՝ պետք է բռնագրավվեին և պետականացվեին գործարանները, եկեղեցու կալվածքները, հանքերը, անտառները, ջրերը և այլն³:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ շրջանառվում էր նաև այն տեսակետը, թե ՀՅԴ-ն, օգտվելով երկրում տիրող դժգոհությունից, որն առաջացել էր «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության հետևանքով, 1921 թ. Փետրվարին խռովություն բարձրացնելով, փորձեց իշխանությունը վերցնել իր ձեռքը: Բոլշևիկներն անգամ բռնագրավումների քաղաքականությունն էին վերագրում դաշնակցականներին՝ նշելով, թե վերջիններս «ինքնագլուխ գործունեությամբ ի չիք են դարձնում խորհրդային իշխանությունը»⁴, ինչը չէր համապատասխանում իրականությանը, քանզի այդ բռնագրավումները իրականացվում էին Հայհեղկոմի հրամանների հիման վրա:

Միյուրքահայ պատմագրությունն այս հիմնահարցի վերաբերյալ բոլորովին այլ տեսակետներ է զարգացրել: Դաշնակցական հեղինակ Հ. Իրազեկը նշում է, որ այդ քաղաքականության իրականացման հենց առաջին օրերից սկսվեցին ու շուտով սովորական երևույթների շարքն անցան հաճախակի բռնագրավումները⁵: Նա փաստում է, որ բոլոր քաղաքներում ու գյուղերում ազգաբնակչության ունեցվածքի և հարստության նկատմամբ իրականացվում էր պետական թալան, ուստի «բռնագրավում» կոչված կառավարական այդ ձեռնարկը վերածվեց համատարած կողոպուտի և դարձավ իսկական աղետ ամբողջ երկրի համար⁶: Հեղինակի կարծիքով՝ բռնագրավումները պարբերաբար ու համատարած էին և իրականացվում էին վայրագ ձևով. «Ոչ ոք վստահ չէր, որ իր ունեցած մի կտոր հացը, մի պարկ ալիւրը, բրինձը, մի սենեակը, մի կովը, հորթը, վաղը չեն գայ ու խլի իրենից «յանուն օրէնքի»:

¹ **Հովսեփյան Յու.**, 1921 թ. փետրվարյան խռովության առաջացման պատճառների նենգափոխումը հայ բուրժուական պատմագիտության մեջ // «Լրաբեր հասարակական գիտություններին», 1987, թիվ 4, էջ 52:

² Տե՛ս **Սահրադյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 87:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1253, ց. 1, գ. 4, թ. 1-3, 9:

⁴ «Կոմունիստ», 1921, 12 փետրվարի:

⁵ Տե՛ս **Իրազեկ Յ.**, Փետրուար 18, Յուշապատում Հ. Յ. Դաշնակցութեան (1890-1950), Բոստոն, 1950, էջ 307:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 308:

Կ. Սասունին մանրամասն ներկայացնում է բոլշևիկների իրականացրած թալանը և բռնագրավումները¹: Նրանց դաժանությունների մասին նա հետևյալն է գրում. «Գիւղական աշխատավորութեան եւ քաղաքի օրավարձով ապրող բանուորների նուագագոյն ապրուստը անասելի բռնութիւններով բոլշևիկները գրաման ենթարկեցին եւ այդ գործողութիւնների անունը դրին «բուրժուազիային սեփականագրկել իր ունեցվածքից»²: Ս. Վրացյանը ևս, անդրադառնալով այս խնդրին, նշում է, որ բոլշևիկները բռնագրավում էին ամեն ինչ՝ բնակարան, հագուստ, ուտելիք, կառք, գրաստ, վառելիք, անգամ երաժշտական գործիք, լվացքի օճառ, թել-ասեղ³:

Սփյուռքահայ պատմագրոյթյան մեջ շրջանառվում էր այն տեսակետը, թէ իբր ժողովրդից խլված այս մթերքները ուղարկում էին Ռուսաստան: Օրինակ՝ Կ. Սասունին գրում է. «Հայաստանում եղած պետական խղճուկ պահեստները հետզհետէ դատարկուեցին եւ գիշերանց, բեռնատար կառքերով փոխադրուեցին Ղազախի վրայով դէպի Ադրբեյջան եւ Ռուսաստան»⁴: Ս. Վրացյանը ևս փաստում է, որ պետական պահեստներից և ժողովրդից բռնագրավված պաշարը Հայաստանից բեռնակիր ինքնաշարժերով նվեր էր ուղարկվում Ռուսաստան՝ «ընկեր Լենինին» կամ «կարմիր բանակին»⁵: Նա իր հուշերում գրում է բռնագրավումների զանազանութեան մասին, հիշատակում «Պարենի շաբաթի» կամ «Թալշաբաթի» մասին, ըստ որի՝ Հայաստանում ևս պետք է պետական դառնար ազգաբնակչութեան մասնավոր ունեցվածքը: Որոշված էր առաջին հերթին խլել պարենը, ապա՝ սպիտակեղենը, այնուհետև՝ ոսկին, արծաթը և այդպէս մինչև վերջ⁶: Հեղինակը նշում է, որ բոլշևիկներն այնքան էին ոգևորվել «Թալշաբաթի» հաջողություններով, որ սկսեցին ակտիվորեն պատրաստվել «Սպիտակեղենի շաբաթին», որին պիտի հաջորդէր «Ոսկու շաբաթը»⁷:

Բոլշևիկյան բռնագրավումներին իր հուշերում անդրադարձել է նաև Ա. Սևանը՝ դրանք անվանելով «չտեսնած, չլսած բռնութիւն»: Նա նշում է, որ հալածանքները միայն հարուստների դէմ չէին, այլ անխտիր բոլորի, անգամ ամենահետին ջրավորից էին խլում չարքաշ աշխատանքի գնով ձեռք բերված հացահատիկի և մթերքի պաշարները⁸: Հ. Քաջագունին Հեղկումի այս քաղա-

¹ Տե՛ս **Սասունի Կ.**, Փետրուարեան ապստամբութիւնը // «Հայրենիք», 1925, հոկտեմբեր, էջ 98-100:

² Նույն տեղում, էջ 100:

³ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 546, *նույնի՛* Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, Պէյրուք, 1953, էջ 144:

⁴ **Սասունի Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 99:

⁵ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 144:

⁶ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Յուշեր մօտիկ անցեալից // «Հայրենիք», 1924, մարտ, էջ 111:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 113:

⁸ Տե՛ս **Սևան Ա.**, Փետրուարի 18-ի յեղափոխութիւնը // «Վեմ», 1936, թիվ 1, յունարփետրուար, էջ 93:

քականությունը անվանում է «սանձարձակ ու վայրագ բռնություն»: Բոլշևիկյան բռնությունները նա իրավացիորեն համարում է անիմաստ, ավելորդ ու աննպատակ¹: Անշուշտ, դաշնակցական պատմագրությունը, ներկայացնելով բոլշևիկների բռնագրավումները, փորձում է ցույց տալ, որ հենց այս թալանը դարձավ փետրվարյան ապստամբության հիմնական պատճառը:

Հարկ է նշել, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը քննադատել են նաև սփյուռքի ոչ դաշնակցական հեղինակները, թեև ոմանք դա արդարացնում էին: Օրինակ, սփյուռքահայ հեղինակ, նախկին դաշնակցական Ա. Ղազարյանը գտնում է, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը ոչ միայն աննպատակ և վնասակար չէր, այլև մարտավարական տեսակետից անհրաժեշտություն էր, որի նպատակն էր ամրապնդել հեղափոխությունը²: Մեկ այլ հեղինակ՝ Ս. Բաղդասարյանը, նույնպես իրավացիորեն նկատում է, որ փետրվարյան ապստամբությունը Հեղկոմի սխալ քաղաքականության արդյունք էր: Նրա համոզմամբ՝ Հայհեղկոմը հաշվի չառավ Հայաստանի առանձնահատկությունները և նման գործելակերպով ժողովրդին կանգնեցրեց փետրվարյան ապստամբության առջև³:

«Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունն իրավացիորեն քննադատվել է նաև հետխորհրդահայ պատմագրության մեջ: Վլ. Ղազախեցյանը իր հոդվածներից մեկում նշում է, որ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարներն ամեն ինչում հետևում էին Խորհրդային Ռուսաստանի փորձին, ուստի բացառություն չէր նաև «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը, չնայած այն հանգամանքին, որ Ռուսաստանում արդեն մտածում էին դրանից հրաժարվելու և նոր քաղաքականություն մշակելու մասին⁴: Նա նշում է, որ թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ Հայաստանում այդ քաղաքականությունը ոչ միայն իրեն չարդարացրեց, այլև առաջ բերեց ժողովրդական լայն զանգվածների դժգոհությունը և ապստամբական ելույթներ⁵:

Ա. Հակոբյանի կարծիքով՝ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունն ավելի սրեց պարենային ճգնաժամը և խորացրեց տնտեսության քայքայումը: Նա տեղին է նկատել, որ «ռազմական կոմունիզմի» կիրառումը Հայաստանում ավելի շատ վնաս է տվել, քան օգուտ: Հեղինակի համոզմամբ՝ այդ քաղաքականությունը քաղցի, թշվառության և ավերակ երկիր Հայաստանում ավելի վարկաբեկեց ու խարխլեց սոցիալիզմի գաղափարը և խորհրդային

¹ Տե՛ս **Քաջազունի Հ.**, Ն. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Երևան, 1994, էջ 46:

² Տե՛ս **Ղազարեան Ա.**, Ազատութեան ուղին եւ հայի քաղաքական վարքագիծը, Թեհրան, 1924, էջ 29-30:

³ Տե՛ս **Բաղդասարյան Ս.**, Խորհրդային Հայաստան, պրակ առաջին, Թեհրան, 1927, էջ 13:

⁴ Տե՛ս **Ղազախեցյան Վլ.**, Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2011, թիվ 1, էջ 48:

⁵ Տե՛ս **Ղազախեցյան Վլ.**, Հայաստանը 1920-1940 թթ., Երևան, 2006, էջ 30:

իշխանության հիմքերը¹: Հետխորհրդահայ մեկ այլ պատմաբան՝ Խ. Ստեփանյանը, «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության գործադրումը տնտեսապես քայքայված Հայաստանում համարում է անմտություն²:

Վերջում նշենք, որ տողերիս հեղինակը կհսում է այն պատմաբանների տեսակետը, որ Հայհեղկոմի կիրառած «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունն ավելի խորացրեց տնտեսության քայքայումը, սրեց հայ ժողովրդի առանց այն էլ ծանր վիճակը և դարձավ 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը:

Արա Ազատյան – Оценка политики «Военного коммунизма» в армянской историографии

Сразу после советизации Армении пришедший к власти Ревком по примеру Советской России осуществил в Армении политику «военного коммунизма», что и вызвало глубокое недовольство среди армянского народа. В армянской историографии, особенно в историографии Советской Армении, довольно часто возвращались к вопросу политики «военного коммунизма». Но в существующей литературе так и не было сформировано единого мнения по этому вопросу. Политика, проводимая Ревкомом, была оценена по-разному в армянской историографии, и поэтому нашей целью было представить и проанализировать противоречивые взгляды на эту политику.

Ara Azatyan – Evaluation of the “Military Communism” Policy in Armenian Historiography

After the sovietization of Armenia the Revolutionary Committee which came to power implemented the “Military Communism” policy in Armenia following the example of Soviet Russia. The latter caused a deep dissatisfaction among the Armenian people. In Armenian historiography, especially in Soviet Armenian historiography the “Military Communism” policy was quite quoted. In spite of this fact there is no unanimous opinion on this issue in the existing literature. The policy of Revolutionary Committee has been rated differently in Armenian historiography. Hence, our aim was to present and analyze the contradictory views on this policy.

Ներկայացվել է 11.02.2019

Գրախոսվել է 21.02.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

---

¹ Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, ՀԽՍՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 2014, էջ 194-195, *նույնի* «Ռազմական կոմունիզմ»-ից Նեպին անցման հարցերի լուսաբանումը հայ պատմագրության մեջ // «Հայկազեան հայագիտական հանդես», 2013, էջ 108:

² Տե՛ս **Ստեփանյան Խ.**, Խորհրդային Հայաստանում կիրառված «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.) // «ԼՀԳ», 2015, թիվ 2, էջ 145: